

Кравцова Ірина

Уманський національний університет садівництва

Умань, Черкаська обл., Україна

e-mail: irinakravzova@gmail.com

Середнє Надбужжя: етимологія та сучасне розуміння географічного регіону

Кравцова Ірина Віталіївна. Середнє Надбужжя: етимологія та сучасне розуміння регіону. У статті наведено етимологію такого географічного поняття, а саме: «Середнє Надбужжя». Проаналізована структура словосполучення. Визначено основні географічні ознаки розуміння поняття «Надбужжя». Показана географічність слова «Середній». Розкрито поняття топонімів, наведена класифікація топонімів, показаний їхній зв'язок із модельною територією дослідження. Обґрунтовано використання цього поняття до басейну р. Південний Буг в межах Гайворонського краю.

Ключові слова: етимологія, топонім, Гайворонський край, Середнє Надбужжя.

Kravtsova Iryna. Etymology and Modern Understanding of Middle Nadbuzhzhia in the Hayvoron Region.

This article delves into the etymology and contemporary interpretation of the geographical term «Middle Nadbuzhzhia». It analyzes the structure of the term and identifies its geographical features. Furthermore, it delineates the geographical location of the term «Middle» and explores the concept of toponyms, including their classification and relevance to the study area. The utilization of this concept within the South Bug River basin, specifically within the confines of the Hayvoron Territory, is also justified.

Вступ. Антропогенна діяльність стосується не лише перебудови фізичної поверхні певної території; кардинальної, раціональної чи нераціональної трансформації ландшафтної структури, вертикальних і горизонтальних ознак природних країн, поясів, зон, підзон тощо. Людина, вибудовуючи антропогенне середовище, використовує природні умови та ресурси, свідомо чи несвідомо створює об'єкти-ідентифікатори, що несуть інформацію про культуру, побут і традиції відповідних етнічних груп, які населяли або населяють географічний простір. На нашу думку, особливими маркерами антропогенного середовища є географічні топоніми. Це наукова категорія, що пояснює назви географічних об'єктів. Вони передають і озвучують просторово-часові *info*-ознаки. Такі мовні ідентифікатори мають тривалий період «життя», на відміну від натуральних і антропогенних географічних об'єктів, які змінюють свої обриси, конфігурацію під впливом як природних, так і антропогенних чинників. Варто зауважити, що час існування топонімів перебуває у прямій залежності від часового проміжку функціонування відповідної етнічної групи. Тому хронологічне поширення топонімів, їхні просторові ознаки – це те, що визначає історію розвитку того чи іншого етносу і, власне, майбутнє відповідної групи *Homo sapiens*. Тому дослідження етимології та значення назв географічних об'єктів є актуальною науковою проблемою сучасного географічного знання загалом та антропогенного ландшафтознавства зокрема.

Мета дослідження: вивчити етимологію та розкрити сучасне географічне трактування географічного поняття «Середнє Надбужжя».

Матеріали і методи дослідження. Основний принцип виконаного наукового дослідження – принцип природно-антропогенного сумісництва, зміст якого детально розкритий у працях Г.І. Денисика [3].

З метою розробки питання етимології та сучасного тлумачення географічного поняття «Середнє Надбужжя» були використані такі методи дослідження. Група філософських методів, які дозволили пояснити складність, протиріччя та взаємозаперечення географічного

поняття «Середнє Надбужжя». Зокрема застосування діалектичного методу наукового пошуку дозволив вивчити етимологію назви території Середнього Надбужжя з погляду причинно-наслідкових зв'язків і взаємообумовленого характеру. Загальнонаукові методи дослідження (метод аналізу та синтезу, логіко-дедуктивний метод) застосовані для більш детального розшарування модельної території, виявлення окремих ознак і характеристик, які визначили формулювання узагальнюючих висновків щодо походження назви географічного простору/поняття «Середнє Надбужжя»; історичний (наведено зміни назв географічних об'єктів території дослідження у різні історичні періоди); наукової абстракції (науковий пошук головних географічних характеристик модельної території); прагматичний (аналіз відповідностей між особливостями природних умов, компонентів і елементів вертикальної та горизонтальної структури модельної території і топонімами); моделювання (побудовано модель видів і різновидів топонімів); методи аналізу взаємозв'язків і взаємозалежностей (проаналізовано та показано відношення між компонентами та елементами геопростору). Конкретно-наукові: картографічний (у статті наведена карта Гійома Л. де Боплана р. Південний Буг за назвою «*Vog. R.*» (рис. 2); ГІС-технології (у програмі *Google Earth Pro* побудовано профіль рельєфу (рис. 6); порівняльно-географічний (виконано ергодичне порівняння).

Результати дослідження. Гайворонський край – модельна територія дослідження, окреслена в межах колишнього адміністративно-територіального району Кіровоградської області (станом до 17 липня 2020 року) [13]. На жаль, поділ географічного простору на адміністративно-територіальні структури виконується без врахування природних особливостей території. Не має практичного застосування такого принципу антропогенного ландшафтознавства, що дозволяє раціонально вписувати господарську діяльність людини у відповідні природні умови – природно-антропогенного сумісництва. Його застосування окреслює конструктивне об'єднання у соціально-економічні, геополітичні регіони територій, що є однорідними за природними умовами та ресурсами, подібними за фоновими ознаками ландшафтною структури – все це дозволяє проводити господарську діяльність відповідно до цілей стратегії сталого розвитку, формувати конструктивне, екологічно-збалансоване середовище, забезпечувати функціонування ландшафтних структур різних рівнів організації як культурних ландшафтних утворень.

У фізико-географічному відношенні модельна територія об'єднує геопросторові структури, які є відмінними за характером фізичної поверхні, ознаками геолого-геоморфологічної будови та розвитком сучасних природних процесів. Географічне положення в структурі Східноєвропейської рівнинної ландшафтною країни, помірного природного поясу, лісостепової зони України, Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю [6] визначають загальні ознаки розвитку зональних і азоняльних ландшафтних структур, що сформували натуральну ландшафтну структуру Гайворонського адміністративно-територіального району. Локальні та окремі ознаки ландшафтних структур регіонального рівня організації обумовлені географічним положенням в межах природних областей та районів.

Топонім – це слово грецького походження (*τόπος* – місце; *ὄνομα* – назва), яке в дослівному перекладі означає назву певного місця. Місце як сучасна наукова географічна категорія розкривається крізь призму розуміння окремого регіону (локального, регіонального та планетарного рівнів організації), населеного пункту, природного об'єкту як на суходолі, так і в структурі Світового океану, власне антропогенних ландшафтів і ландшафтно-технічних систем тощо. Тобто топонім – це географічна назва [16]. Адже місце, простір, що охоплює цю територію – це те, що формує і визначає об'єктно-предметне поле сучасної системи географічного знання.

У електронній енциклопедії історії України зазначено, то топоніми вивчає такий розділ ономастики як топоніміка [5]. Поняття «топонім» утворюють два слова грецького походження: «*τόπος*», який перекладається як місце, місцевість, область, країна, простір та слово «*ὄνομα, ὄνυμα*» – ім'я, назва. Власне топоніми об'єднують власні назви будь-яких географічних об'єктів.

В залежності від того, який рід географічних об'єктів вони позначають, розрізняють такі групи топонімів:

- ойконіми (гр. *οἶκος* – помешкання, дім, житло) – власні назви населених пунктів (м. Гайворон, с. Долинівка, с. Соломія, с. Солгутове, с. Червоне);
 - гідроніми (гр. *ὑδωρ* – вода) – власні назви натуральних та антропогенних водних об’єктів (р. Південний Буг, р. Вікнина, р. Ташличка, р. Мощена, р. Могильнянка);
 - ороніми (гр. *ὄρος* – гора) – власні назви підвищень, гірських утворень; у більш широкому розумінні – власні назви будь-яких морфоструктур і морфоскульптур (Придніпровська висовина);
 - хороніми (гр. *χωρος* – межовий знак, кордон, рубіж) – власні назви будь-якої території, регіону, адміністративно-територіальної одиниці (Середнє Надбужжя, Побужжя, Гайворонщина);
 - дрімоніми (гр. *δρυμός* – діброва, ліс, гай) – власні назви будь-якої порослої деревами ділянки лісу, лісопарку, бору, гаю, частини лісу тощо.
- У межах цих груп топонімів розрізняють такі різновиди:
- спелеоніми (гр. *σπήλαιον* – грот, печера) – вид оронімів, що називає будь-які підземні утворення;
 - урбаноніми, або урбоніми (лат. *urbanus* – міський) – власні назви міських топографічних об’єктів (вул. Гірнична, вул. Заводська, вул. Миру, вул. Центральна) [5].
- У Вікіпедії наведена така система класифікації топонімів (рис. 1) [16].

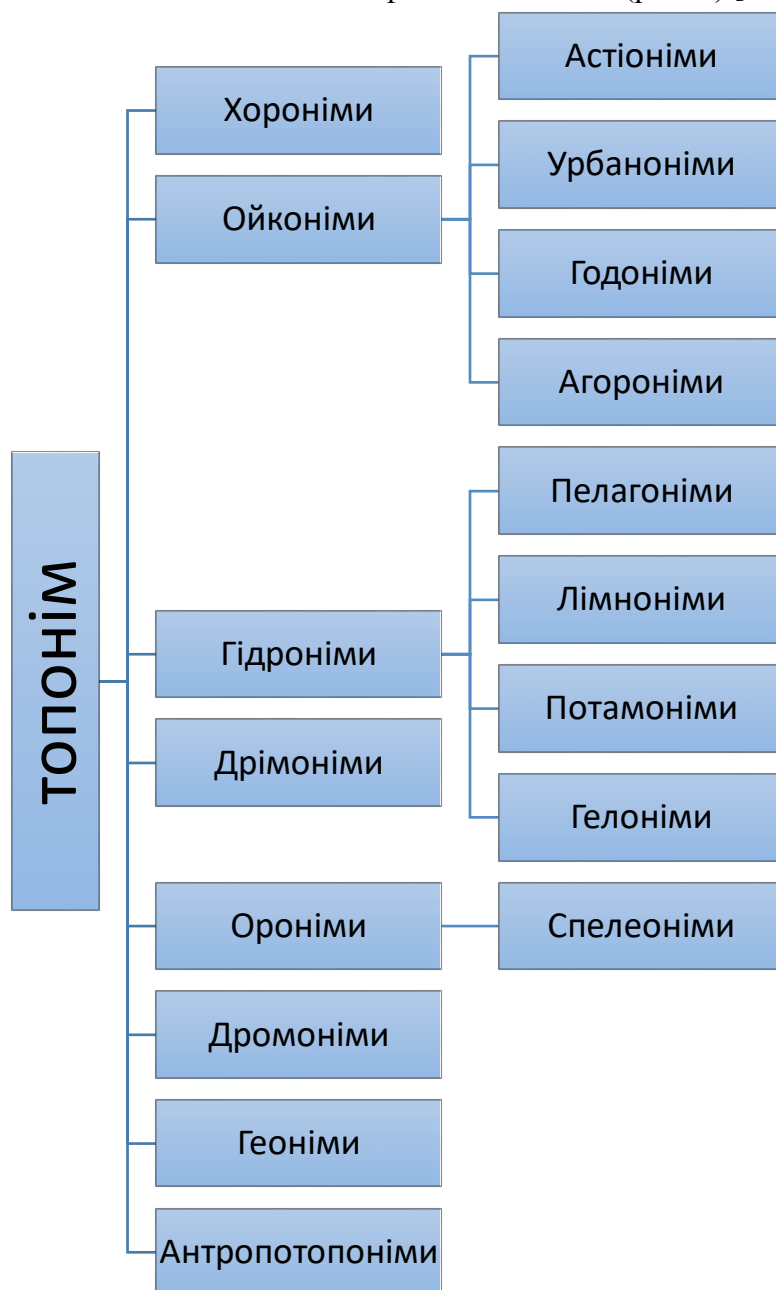

Рис. 1. Види та різновиди топонімів, побудовано автором за джерелом [16]

Рис. 3. р. Південний Буг на давньому фото [1]

Рис. 4. Пороги в структурі річищного типу місцевостей р. Південний Буг (с. Соломія), фото І. Кравцової, 15.10. 2020 р.

Рис. 5. Вид на р. Південний Буг, фото І. Кравцової, 15.10. 2020 р.

Краєзнавці наголошують, що саме Боплан писав про багаторазове перейменування річки. Це р. Гіпаніс за згадками Геродота. У часи панування турків – це р. Ак-су, що перекладається як «Біла вода». Давні слов'яни назвали р. Південний Буг – р. Бог.

Прочитуємо Сергія Бахмутова, який писав [1]: «У книзі «Річко, річко, яку маєш назву?..» В'ячеслав Кулаков повідомляє про інші назви. Готський історик Йордан (VI ст.) називав річку Багасолою, пізніше баварський дослідник Ізограф Равенський – Вагасолою. За часів Святослава Войовника для візантійців вона була Куву, а для слов'ян – Бокг... у літописах слов'янської доби Південний Буг називали переважно Богом. Наприклад, у 1377 р.: «... йде

борзе по ми и сгони их (берендеїв і торків) за рекою бог». У 1425 р.: «Михалка и Всеволод идеша вборзе по Половецах и згониша их за реку Бог». Інший літопис: «Улици приидоша межи Бог и Днестр и седома тама». Траплялися й такі форми давніх назв: Богом, Букг або Буг».

Також зустрічаємо тлумачення гідроніму «Бог» через його споріднення з санскриптом, у якій «бог (бхагу)» – «той, хто наділяє добром».

У тлумачному словнику української мови зазначено, що середній – це той, який міститься, знаходиться в середині, між двома особами, предметами, смугами тощо; який однаково віддалений від кінців, країв, чого-небудь. (В одчиненому вікні, ліворуч від гайкових середніх дверей, з'являється Любов (л. Укр., II, 1951,7); Бічні вершники на мить притримали коней, а середній помчав далі (Тулуб, В степу., 1964, 311); Вутаньці випало сидіти в середніх рядах, недалеко від трибуни (Гончар, II, 1959, 183); Тамарі припало верхнє місце [на нарах], аж під дахом, середнє – Марині Хомівні, а внизу – Олечці (Хижняк, Тамара, 1959, 174) [14].

Середнє Надбужжя – це природна територія, яка знаходиться в середній течії р. Південний Буг в межах Південно-Подільської та Південно-Придніпровської височинних природних областей Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю Лісостепової зони України та Південно-Подільської й Південно-Придніпровської схилово-височинних природних областей Дністерсько-Дніпровського північностепового краю Степової зони України. Характер фізичної поверхні обумовлений географічним положенням в межах кристалічних утворень Українського щита та водно-ерозійною діяльністю р. Південний Буг. Власне це територія, в межах якої проходить межа між Подільською та Придніпровською височинами.

Надбужжя – це народна назва місцевості, що розміщена над річкою Буг. Загальноприйнятим є розуміння території Надбужжя у Верхній і Середній течії р. Західний Буг. Зокрема у електронних виданнях 2023 року зазначається, що географічна назва «Надбужжя» найчастіше вживається для місцевості, яка розкинулася вздовж середньої течії р. Західний Буг у Волинській та Львівській адміністративно-територіальних областях північно-західної частини України, а також у районах, які дренує ця річка у своїй верхній течії [9]. Також зустрічаємо поняття «Надбужжя» у наукових роботах, що розкривають проблематику формування етнокультурних регіонів України. Зокрема зазначається, що упродовж XI–XIV століть в процесі дроблення Київської Русі відбувалося утворення етнотериторіальних утворень, серед яких називають і Надбужжя.

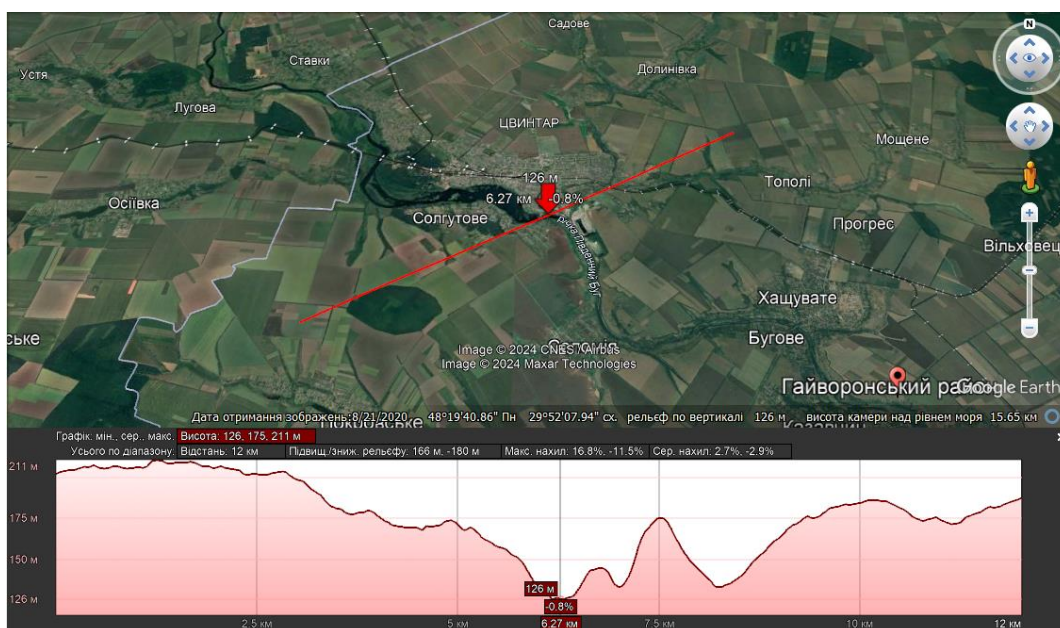

Рис. 6. Профіль рельєфу в межах модельної території дослідження

Як гідронім басейну р. Південний Буг поняття «Надбужжя» обґрунтований у працях Л.Т. Масенко [7, 8], Н.М. Павлинської [11]. Перші історико-географічні відомості про територію Верхнього Надбужжя дослідники знаходять у Геродота (V ст. до н.е.). Також маємо

географічну прив'язку населених пунктів до Верхнього Надбужжя: м. Межибожье (сучасне м. Меджибіж Хмельницького району Хмельницької області), м. Бужськ – місто на р. Південний Буг, яке вперше згадується у 1146 р. (сучасне географічне положення не визначено), м. Прилуць (сучасне с. Стара Прилука Вінницького району Вінницької області) (Масенко, 1979). Автори зазначають, що у районах Верхнього і Середнього Надбужжя розташовані неслов'янські гідроніми, які формують архаїчні індоєвропейські річкові найменування (Буг, Вись, Неть, Соня, Сура, Тирихва, Ятрань). У районах Середнього і Нижнього Надбужжя поширені тюркські за походженням назви річок (Батолик, Кагарлик, Ташлик, Бакшала, Громоклія та інші) (Масенко, 1979; Павликівська, 2017).

Аналізуючи характер фізичної поверхні, яка обумовлена геолого-геоморфологічною будовою території дослідження, варто зазначити, що перепади висот між вододільним та річищним типами місцевості є значними і становлять в межах Гайворонщини 80–90 м, а в деяких місцях і більше. З погляду на просторовість території дослідження створюється враження, що ландшафтні комплекси, які займають вищі гіпсометричні рівні ніби «піднімаються» над річищем р. Південний Буг, тобто знаходяться над Бугом, тому і Надбужжя. Використання слова «Середнє» обумовлено тим, що модельна територія знаходиться дійсно посередині між такими географічними об'єктами: між Придніпровською та Подільською височинами; між витоком і гирлом р. Південний Буг. Тому і вживається прикметник «Середній», «Середнє».

Висновки. Таким чином, «Середнє Надбужжя» – це хоронім, що позначає природно-географічний регіон, особливості якого обумовлені такими просторовими особливостями:

- серединність географічного положення між відповідними географічними об'єктами: між великими морфоструктурами, що формують рельєф Правобережної України (Придніпровською та Подільською височинами); між витоком і гирлом р. Південний Буг (віддаленість до Гайворонського району у км є відносною);

- розміщення у середній течії р. Південний Буг, а саме: у середній частині річкової долини за значеннями середнього багаторічного стоку (40–50 м³/с);

- значний ступінь розчленування фізичної поверхні Гайворонського краю, відповідні глибини ерозійних урізів, що зумовлює значні перепади висот між річищним і вододільним типами місцевостей та створення географічного ефекту «Надбужжя».

Список використаних джерел

1. Бахмутов С. Гіпаніс, Ак-су, Бог: Що відомо про давні назви річки Південний Буг, на берегах якої розкинулася Вінниця. *ДЕРОВИНИЦЯ*. 2021. 24 лют. URL: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/gipanis-ak-su-bog-pivdenniy-bug-shcho-vidomo-pro-richku-na-beregakh-yakoi-rozkinulasya-vinnitsya-202102211285721> (дата звернення: 01.04.2024)
2. БГАТИ. *СЛОВНИК UA. Портал української мови та культури*. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%B1%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%B8> (дата звернення: 04.04.2024)
3. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 336 с.
4. Етнокультурні регіони України. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8> (дата звернення: 02.12.2023)
5. Лучик В.В. Топоніміка. Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Топонимика> (дата звернення: 28.03.2024)
6. Маринич О.М., Шищенко П.Г.(2005). Фізична географія України. К.: Знання. 511.
7. Масенко Л.Т. (1979). Гідронімія Східного Поділля. К.: Наукова думка. 104.
8. Масенко Л.Т. Річкові назви басейну Інгулу на тлі гідронімії Південної України. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2d90a611-ab9b-4fd0-a4b6-8fa74d585262/content> (дата звернення: 30.11.2023).
9. Надбужжя. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B1%D1%83%D0%B6%D0%B6%D1%8F> (дата звернення: 02.12.2023)

10. Національний атлас України. URL: <http://wdc.org.ua/atlas/> (дата звернення: 14.09.2023).
11. Павликівська Н. (2017). Номінаційні процеси в мікрогідронімії Вінниччини: відгідронімні похідні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Філологія (мовознавство). Вип. 25. С. 174–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_filol_2017_25_26
12. Походження назви річки «Південний Буг». *Мій край – Вінниччина*. URL: <https://mykrai.wordpress.com/%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8-%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B8-%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B1%D1%83%D0%B3/> (дата звернення: 01.04.2024)
13. Реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (районів). Децентралізація. URL: <https://decentralization.ua/new-rayons#:~:text=> (дата звернення: 29.03.2024).
14. Середній. *Словник УКРЛІТ. ОРГ. Публічний електронний словник української мови*. URL: http://ukrlit.org/slovnyk/slovnyk_ukrainskoi_movy_v_11_tomakh/%D1%81%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B9
15. Ситник О.І., Кравцова І.В., Курнос І.Т., Николаєвський В.П., Хлевнюк О.Я., Петричук О.І. (2021). Природнича географія Гайворонського краю. Вінниця: Твори. 184.
16. Топонім. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%96%D0%BC> (дата звернення: 27.03.2024)
17. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. Одеса: «Астропринт», 2005. 632 с.
18. Янголенко В.В. (2008). Камінь і люди. Нариси з історії гірничого підприємства. Вінниця. 180.
19. Kravtsova I.V., Sytnyk O.I., Nikolaievskiy V.P., Denysyk B.G. (2022). Anthropogenic transformation of the physical surface of the Hayvoron region on the example of the Zavalivsk graphite deposit. *16th International Conference Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment, Monitoring 2022*. URL: https://www.earthdoc.org/content/papers/10.3997/2214-4609.2022580164#metrics_content